

VÄITLUS

VEEL KORD KONSTANTIN PÄTSI SUHETEST MOSKVAGA

Jaak Valge

2007. aastal ilmunud artiklites¹ käsitlesin Konstantin Pätsi suhteid Nõukogude Liidu saatkonna, kaubandusesinduse ja naftakompaniiga ning seejuures vaidlustasin Magnus Ilmjärve sensatsiooni põhjustanud Pätsi süüdistavate kirjutiste põhiseisukohad.² Väitsin, et tõendeid, nagu oleks Päts teeninud Nõukogude Liidu huve, ei ole: Ilmjärve konstruktsioon Pätsist kui poliitikust, kes laskis end sisse mässida Moskva pununud afääridesse, sai salaja Nõukogude Liidu saatkonnast palka, tegutses Nõukogude Liidu huvides ning kooskõlastas isegi 1934. aasta riigipöörde Moskvaga, on üles ehitatud võtmedokumentide moonutamisele, st meetodile, mida ajaloouurimises viimasel ajal just tihti ei kasutata. Ilmjärv lubas süüdistused kohe ümber lükata ja kinnitas, et tema eksimused on tühised ja seisnevad mõnes viiteveas (tema väitel saadi teada, et *Hääletus alistumises*³ on kaks viidet, mille alusel pole võimalik arhiivist dokumente leida), mis üldkontseptsiooni ei muuda.⁴

Nüüd, kaks ja pool aastat hiljem ilmus Ilmjärve artikkel, kus on vaadeldud Eesti-Vene kaubanduskoja loomist, välisminister Kaarel Robert

¹ Jaak Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid, I–II”, *Akadeemia*, 6–7 (2007); Jaak Valge, “Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva”, *Tuna*, 2 (2007), 42–66.

² Vt Magnus Ilmjärv, *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseivuse kaotus: 1920. aastate keskpaigast anneksioonini* (Tallinn: Argo, 2004); Magnus Ilmjärv, *Silent Submission: Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia & Lithuania. Period from Mid-1920-s to Annexation in 1940* (Almqvist & Wiksell, 2004).

³ Magnus Ilmjärv, *Hääletu alistumine*.

⁴ “Ajalooline Magnus Ilmjärv: minu pea ei ole prügikast!”, *Postimees*, 12.7.2007; Magnus Ilmjärv, “Teadlase eetika”, *Postimees*, 7.5.2008.

Pusta tagandamise küsimust, Eesti-Nõukogude Liidu kaubanduslepingu sõlmimist 1929. aastal ja Pätsi osalemist Nõukogude naftakompanii tegevuses. Muid küsimusi lubab Ilmjärv käsitleda hiljem.⁵ Ilmselt on artiklite näol tegemist Ilmjärve monograafia uustruki osadega.⁶

Artiklis on Ilmjärv oma *Hääletu alistumise* vastavad osad ümber kirjutanud ning ära jätnud suure osa minu poolt 2007. aastal vaidlustatud Pätsi süüdistavatest episoodidest, ent läinud vaikides mööda neist küsimustest, mis dokumentide sisu moonutamise tõttu kriitikat pälvisid, ehkki just need lubas Ilmjärv ümber lükata.

Ilmjärve uues artiklis käsitletud küsimustest on olulisemad muutused järgmised: esiteks ei väida Ilmjärv enam, et Pätsi “kaasamine” Nõukogude naftakompanii palgale oleks olnud Moskva kõrgetasemeline, poliitbüroos heakskiidetud, salakavalalt planeeritud ning triumfiga päädinud intriig Pätsi sissemässimiseks, mille tulemusena muutus Päts kellekski teise riigi kasuks värvatud isiku sarnaseks.⁷ Teiseks ei väida Ilmjärv enam, et 1929. aasta Eesti-Nõukogude kaubanduslääbirääkimiste Eesti delegatsiooni juhiks surus Pätsi Moskva ning Moskva läbirääkimiste eesmärgiks oli tema edasisele koostööle tõmbamine; seejuures oldi nõus ka kahjulike tehingutega.⁸ Kolmandaks ei kaitse Ilmjärv enam väidet, et Päts oli 1940. aastani Nõukogude Liidu valitsuse rahalisel ülalpidamisel.⁹ Ilmjärv on nende küsimuste käsitlemisel loobunud 11 võtmedokumendi moonutamisest, mida ta *Hääletus alistumises* oli teinud.¹⁰ Seega tunnistab moonutamist.

Oma uues artiklis on Ilmjärv jätkanud Pätsi iga hinna eest süüdistavat joont ning laiendanud käsitlust lisateabega, mis aga põhikontseptsiooni ei mõjuta, vaid pigem segab argumentatsiooni jälgimist. Järgnevalt vaatlen Ilmjärve viimase artikli põhiteese ning annan vastused selles sisalduvatele etteheidetele minu kirjutistes esitatud seisukohtade aadressil. Kuna siinkäsitletavatest teemadest mängib antud küsimuses ainsana olulist osa Pätsi suhe Nõukogude naftakompaniaga (teiste küsimuste puhul on täiesti selgelt tegemist otsitud ja tõendamata süüdistustega Pätsi vastu), ning ilmnenud

⁵ Magnus Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist ja tema suhetest Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga. Kas ainult Nõukogude diplomaatide silmade läbi?”, *Acta Historica Tallinensia*, 14 (2009), 62.

⁶ Käesoleva artikli laekumise ajaks Ajaloolise Ajakirja toimetusse polnud antud teos veel ilmunud (toim märkus).

⁷ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 89, 95.

⁸ *Ibidem*, 64–65, 67.

⁹ *Ibidem*, 96, 98.

¹⁰ Oma artikli koostamise ajal oli Ilmjärvel ajakirja Akadeemia vahendusel kasutada minu poolt väljatoodud moonutatud dokumentide nimekiri. Nende dokumentide kopeiad on Ajaloolise Ajakirja toimetuse käsutuses.

ja ilmnes ka uusi andmeid, väärrib see teema laiendatud käsitlust edaspidi ilmuvas artiklis.

Eesti-Nõukogude Liidu kaubanduskoja loomisest ja olemusest

Ilmjärve varasema väite kohaselt valetasid kaubanduskoja eestlastest loojad Eesti avalikkusele, et tegemist on nende algatusega, tegelikult tulnud algatus Moskvast.¹¹ Nagu kirjutasin, tema poolt varem selle tõestuseks toodud allikad seda ei kinnita.¹² Värskest käsitlusest võib aru saada, et Ilmjärv on oma varasemat väidet lahjendanud. Ent kaubanduskoja loomise küsimus on esitatud jätkuvalt segaselt. Ilmjärv kirjutab küll, et Eesti-Vene kaubanduskoda registreeriti 2. juulil ning avati 20. juulil 1923, ent leheküljel hiljem kirjutab uuesti koja loomise ettevalmistamisest 1924. aastal ning veel leheküljel hiljem kinnitab: “Eesti-Vene kaubanduskoja piduliku avamiseni jõutigi 15. oktoobril 1924”. Veel märgib ta koja loomise algatusse puutuvat, et 1923. aasta juunis toimus Eestis põllumajandusnäitus, kus osales ka Nõukogude Liidu delegatsioon. Toimused kohtumised Eesti äri-ringkondadega, ning kohe seejärel “hakkas Eesti-poolne huvigrupp valmistama ette koja põhikirja.” Ilmjärv oletab, et just sellel kohtumisel inspireeriti eestlasi looma kaubanduskoda.¹³ Side toimunud kohtumiste (tegu oli siiski kaubandus-tööstusnäituse, mitte põllumajandusnäitusega) ja kaubanduskoja põhikirja koostamise alustamise vahel pole välistatud, kuid pole ka tuvastatav. Majandussidemete laiendamisest olid aga eestlased rohkem huvitatud kui bolševikud. Seega pole mul põhjust taganeda väitest, mille kohaselt kaubanduskoda loodi eestlaste algatusel ja poolt 1923. aasta suvel ning selleks, et tõmmata kaasa Nõukogude Liidu majandusorganisatsioonid, reorganiseeriti koda 1924. aastal.

Algatusest sõltumata ei olnud koja loomise näol tegemist mingi sovetide poliitilise võidu ja eestlaste reetlikkusega. Ilmjärv väidab, et Vaba Maa artiklis nimetatakse kaubanduskoja loomist venelaste majandusspionaažiks.¹⁴ Kuid viidatud artiklis on see termin jutumärkides ning artikli mõte on hoopis selles, et kui kaubanduskoja põhikirja täita (kus sisaldus vastastikkune informatsiooni kogumine), siis võidakse Eesti esindajaid Venemaal “majandusspionaažis” süüdistada.¹⁵ Ilmjärv väidab ka, et “kaubanduskoja loomine oli omamoodi vastand sellele, mida Eesti välispoliitika 1924. aasta

¹¹ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 33.

¹² Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, I, 1171.

¹³ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 64, 74.

¹⁴ *Ibidem*, 68.

¹⁵ Venelaste “majandusline spionaaž”, *Vaba Maa*, 14.10.1924, 4.

sügisel taotles. Ei ole õnnestunud leida dokumente, millest selguks, et idaorientatsioon ja -kaubandus oleksid Eesti välispoliitika prioriteetide hulka kuulunud.”¹⁶ Kuid kaubanduskoja loomist pole mingit põhjust seostada poliitilise idaorientatsiooniga. Majandussidemete arendamine Nõukogude Liiduga oli iseasi. 1923. aastal eitasid väga vähesed eestlased majandussidemete vajadust Venemaaga põhimõtteliselt. Diskussioon käis selle üle, kas majandussidemete laiendamise katsed on juba eos lootusetud, või kui mitte, siis kuidas nende laiendamist üritada. Kahe riigi osalusega kaubanduskodade traditsioon ulatus kaugele maailmasõja-eelsesse aega ning 1920. aastatel loodi taolised asutused paljudes lääneriikides. Kibeda majandussurutise ajal 1923.–24. aastal näis see paljudele eestlastele olevat üheks võimalikuks kanaliks idakaubanduse elustamiseks. Muidugi oli ka skeptilisi arvamusi, mille kohaselt kojast suurt kasu loota polnud, ning mis hiljem ka tõeks osutusid.

Ilmjärv ei väida ka enam ekslikult, nagu oleks Nõukogude-poolne kaubanduskoja rahaline toetamine olnud ebaseaduslik, nagu ta tegi oma varasemas käsitluses.¹⁷ Kuid ikkagi jääb mulje, nagu oleks kaubanduskoja peamine finantseerija olnud Moskva, ja seda eelkõige luure- ja poliitilistel eesmärkidel. Tegelikult pidas kaubanduskoda üleval siiski peamiselt Eesti pool, kust laekus aastatel 1923–28 kaubanduskojale peaaegu kaks korda rohkem toetust kui Nõukogude Liidult.¹⁸

Ilmjärv väidab jätkuvalt, et kaubanduskoja loomine andis Pätsile ja kaubanduskoja tegevdirektorile Rudolf Renningule legaalse aluse suheteks Nõukogude Liidu saatkonna ning kaubandusesindusega: “Juhul kui Kaubanduskoda poleks loodud, sattunuksid Nõukogude saatkonna ja kaubandusesindusega igasuguse juriidilise aluseta suhteid pidavad isikud kindlasti Poliitilise Politsei teravdatud vaatevälja ning võimalik, et ka ajakirjanduse kriitika alla.”¹⁹ Väidan jätkuvalt, et Pätsil polnud mingit “juriidilist alust” vaja (kas selleks pidi Ilmjärve arvates olema mingi kaubanduskoja volitus?). Nõukogude saatkonnaga suhtlesid paljud poliitikud. Päts oli Tallinna börsikomitee esimees ja üks kaubandus-tööstuskoja asutaja ning nõukogu esimees. Nendel ametikohtadel olles oli tal lausa kohustus suhelda Nõukogude Liidu saatkonna ja kaubandusesinduse töötajatega.

Ilmjärv vaidlustab minu väite, et ühelt poolt Nõukogude Liidu saatkond ja teiselt poolt Päts ning teisedki Eesti poliitikud ja ärimehed kasutasid

¹⁶ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 68.

¹⁷ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 39.

¹⁸ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, I, 1175.

¹⁹ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 72.

Rudolf Renningut lihtsalt infoliinina. Ta kinnitab, et “selles osas, mis puudutab Eesti poliitiku, tuleks siiski kahelda. Eesti Poliitilise Politsei kartooteek kinnitab, et Poliitiline Politsei jälgis Renningu tegevust. [...] 1937. aasta 11. mai kuupäevaga kaardile on Poliitiline Politsei kirjutanud, et Renning on tegev Tallinna Vene Klubi juhatuse sekretärina. Millegipärast on jätnud Renningu tegevust pikalt kirjeldav Valge selle fakti mainimata. [...] Kuid Poliitilise Politsei kaartidele tehtud märgete põhjal ei saa kuidagi väita, et Renningu puhul oli tegemist mingi topeltinformaatori või ka Eesti äriiringkondadele mingil moel eriliselt kasuliku infoallikaga. [...] Seega selgub, et Renning oli pidevalt Poliitilise Politsei vaateväljas.”²⁰

Ma pole eitanud ega eita, et Renning oli poliitilise politsei vaateväljas. Vastupidi, olen seda oma artikli samal leheküljel märkinud: “Küll aga olid tema sidemed poliitilisele politseile teada.” Samuti pole ma väitnud, et tema puhul oleks olnud tegemist mingi topeltinformaatoriga luureagendi mõttes. Väitsin hoopis, et teda kasutati kahelt poolt infoliinina ja seda mitte Eesti poliitilise politsei kaartidele tehtud märgete alusel (kus esinev teave on napp), vaid muude allikate põhjal ning sellest väitest pole vähimatki põhjust taganeda. Neid allikaid, millele seejuures tugineda, on palju. Olgu siinkohal aga veelkord tsiteeritud lõik saadik Raskolnikovi iseloomustusest Renningu kohta 1930. aasta juunist: “Tuleb pidevalt meeles pidada, et ta pole mitte ainult võõras inimene, vaid ka kahekordne informaator [...] isegi esinedes erapooletu “ausa maakleri” rollis ei kaitse ta tegelikult mitte meie, vaid Eesti töösturite huvisid.”²¹ Poliitilise politsei 1937. aasta 11. mai kuupäeva kanne on aga siinses kontekstis tähtsusetu, sest Renning oli Nõukogude Liidu saatkonna ja kaubandusesinduse soosingu selleks ajaks ammu kaotanud, nagu ka artiklis kirjutasin. Lisan, et 1936. aastal keeldus Moskva talle isegi sissesõiduvõimaluse andmisest Nõukogude Liitu, mille üle ta väga solvunud oli.²²

Karl Robert Pusta tagandamisest

Ilmjärv ei ole oma varasemaid seisukohti muutnud ja esitab rea tühje, tõendamata väiteid: “Nõukogude saatkond astus kohe, kui sai teatavaks välisminister Pusta kavatsus intensiivistada suure Balti liidu loomist, Pätsiga kontakti. Oli selge, et Pätsilt võis Pusta kavatsuste nurjamiseks abi saada.

²⁰ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 71–72.

²¹ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, I, 1178–1179.

²² Ustinovi päevik 26. märtsist 1936, *Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoï Federatsii* [AVPRF], 0154-29-42-8, l. 57.

[...] Ometi otsustati Eesti valitsust šantažeerida ja teha seda Pätsi kaudu. [...] Oma teatud tegevusetust Pusta kõrvaldamise küsimuses vabandas Pustavastane opositsioon ka Harju panga pankrotiga. [...] Seega näitab välisasjade rahvakomissariaadi ja saatkonna vaheline kirjavahetus, samuti kaubandusesinduse kirjavahetus väliskaubanduse rahvakomissariaadiga, et Pätsile oli ette nähtud oma roll saatkonna ning kaubandusesinduse plaanides ja et ta oli peasaline Pusta ametist vabastamises. Moskva oli talle tänulik, et kavatsus moodustada suur Balti liit nurjati ka Eesti-siseste jõudude abil.”²³

Pole kahtlust, et Päts soovis tõepoolest Pusta lahkumist, niisamuti nagu suurem osa teisi Eesti välispoliitika võtmetegelasi, nagu näiteks Otto Strandman, Ado Anderkopp, Hans Rebane ja mis kõige olulisem, eelkõige Riigikogu väliskomisjoni esimees Johan Laidoner. Kuid sõnakasutus, mis jätab mulje, et Päts soovis seda Moskva tahte tõttu, pole asjakohane. Päts märkis seoses Pustaga Eduard Laamanile: “Vene käsul ei saa meie ministreid vahetada”.²⁴ Päts võis tõepoolest venelastega heade hoidmise suhete eesmärgil jätta mulje, et püüab nende soove arvestada, ning Petrovski võis seda muljet iseenda teenete esiletõstmiseks oma Moskva-ettekannetes rõhutada, aga Ilmjärv ei ole kuidagi tõestanud, et Päts oleks olnud Pusta lahtikangutamise peasaline või oleks seda teinud ainult Moskva soovil, samuti seda, et kavatsus moodustada suur Balti liit nurjus Pusta lahkumise tõttu.

Eesti-Nõukogude Liidu kaubandusleping

Kaubanduslepingu sõlmimise eellugu ja käik on Ilmjärvel esitatud väga segaselt. Nõukogude Liidu motiivideks, nagu võib välja lugeda tema tsiteeritud dokumentidest, oli eelkõige mõjukate isikute äraostmine mõjutamiseks Baltimaade poliitikat. Eesti poolt oli Ilmjärve väitel asja taga aga “sotsialistide sinisilmsus ja teatud seltskonna, sealhulgas Pätsi majandushuvid”. Ning Ilmjärv jätkab: “Sellest oldi teadlikud ka Moskvast. Vene allikates on märgitud, et Päts oli Tallinna Börsikomitee esimees, Eesti Krediidipanga suuraksionär, aksionär Tallinna-Pärnu ja Pärnu-Valga raudteed valdavas aktsiaseltsis ning isik, kellel oli märkimisväärne osa Ilmarise aktsiastest. Kõiges selles nägid venelased Pätsi isiklikku huvi kaubanduslepingu sõlmimise vastu: saada tellimused Ilmarise tehasele ja suurendada oma dividende Krediidipanga aksionärina, arvestades, et pank võiks kreditee-

²³ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 74–78.

²⁴ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, I, 1185.

rida Nõukogude Liidu tellimusi täitvaid Eesti ettevõtteid.” Peale selle töötanud läbirääkimisi juhtinud Päts salaja enda juhitud komisjonile vastu.²⁵

Nõukogude Liidu motiivide tõestuseks on Ilmjärv toonud sealse kaubandusesindaja ettekande 1925. aastast, st kolm ja pool aastat enne(!) kaubanduslepingu sõlmimist, mil kaubandusleping üldse päevakorral ei olnud ning kus kaubandusesindaja üritab hoopis oma ülemustele selgitada tellimuste vajalikkust Eestist. Teise tõendina on Ilmjärv esitanud Nõukogude Liidu kontrollkomisjoni aruanne Tallinna kaubandusesinduse tegevusest 1929. aasta novembrist, st pool aastat pärast(!) kaubanduslepingu sõlmimist. Viimases dokumendis kritiseeritakse Nõukogude Liidu ebasüsteemset kaubanduspoliitikat ning kaubanduslepingu sõlmimise motiividega pole sel mingit seost. Dokumendist selgub hoopis, et kaubandusleping ei toonud Nõukogude Liidule kaasa mingit positiivset muutust: “Kahjuks pole kaubavahetusele Eestiga siia maani pööratud mingit tähelepanu ja viimane kannab juhuslikku iseloomu, mis paneb oma kodutööndusliku sõrmejälje (*otpetšatok kustarnitšestva*) sellel maal nii Kaubandusesinduse kui ka teiste meie majandusorganisatsioonide tööle, mis ei vii läbi mitte kaubanduspoliitikat, vaid tegelevad väikese ja mõnikord täiesti ebaõnnestunud kaubitsemisega.”²⁶

Seda aga, et Pätsil olnud seoses lepinguga isiklikud majandushuvid ning venelased olevat neid huve lepingu sõlmimise osas näinud, tõendab Ilmjärv ühe dokumendiga: Nõukogude Liidu välisluure agendi L2 ettekandega 28. augustist 1927.²⁷ See ei tõesta aga midagi: esiteks oli ettekanne kirjutatud poolteist aastat varem, mil leping ei olnud üldse päevakorras; teiseks oli Vene välisluure tase Eestis väga madal ja Moskvasse kirjutati igasuguseid kuulujutte; kolmandaks pole mingeid tõendeid, et Moskvas seda allikat usuti; ning neljandaks, isegi kui seda allikat Nõukogude OGPU-s usuti, siis pole mingit tõendit, et tema andmed läbirääkijateni oleks jõudnud. Niisiis see dokument tõendiks ei kõlba, isegi kui seal Ilmjärve viidatud teave sisalduks. Aga sellist teavet seal pole. Viidatud dokumendis pole Konstantin Pätsi nimegi mainitud.²⁸

Tõendina, et Päts “salaja enda juhitud komisjonile vastu töötas”, teatades juba enne ametlike läbirääkimiste algust Petrovskile komisjoni suhtu-

²⁵ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 80, 82, 84.

²⁶ Roizenman, Jefimov ja Abezgaуз. Nõukogude kaubandusesinduse tegevus Eestis. NSV Liidu osa ja roll Eesti väliskaubanduskäibes, 10.11.1929, *Gosudarstvennõi Arkhiv Rossiiskoï Federatsii* [GARF], f. 374, n. 28, s. 3249, l. 14p.

²⁷ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 82.

²⁸ Poliitilise mõju jaotumine Eesti majandusele. Allikas L2. 28.7.1927, Eesti Riigiarhiivi Filiaal [ERAF], f. 138, n. 1, s. 27, l. 255–263 (Ilmjärv on dokumendi ekslikult dateerinud).

mise Nõukogude kaubandusesinduse jaekaubandustegevusse Eestis ja kaubakoguste kindlaksmääramisse ning nõustudes kontingentide küsimuse lahendamata kunagi hiljem, esitab Ilmjärv aga tsitaadi Petrovski päevikumärkmest.²⁹ Kuid Petrovski päevikus olev tervikinformatsioon tõendab hoopis muud. Enne ametlike läbirääkimiste algust püüdsid pooled kokku leppida sõlmitava kaubanduslepingu põhimõtetes. Läbirääkimiste fias-koga lõppemine poleks meeldinud kummalegi poolele. Kaubanduslepingu üldiste põhimõtete kooskõlastamise käigus vahetasid arvamusi paljud isikud. Renning käis 8. märtsil 1929 Petrovski juures ja teatas, et eestlased kavatsesid eelnõusse kaubandusesinduse kohta jätta punkti, mis fikseerib *status quo*. 12. märtsil käis Petrovski välisministeeriumis ministri abi August Schmidt jutul ja osutas kaubanduslepingu projekti punktidele, mis olid veel Moskvale vastuvõetamatud. Schmidt lubas rõhuda sellele, et need eemaldataks. Samal päeval kohtus Petrovski ka Pätsiga, kes arvas, et nimetatud punktid ei sega lepingu sõlmimist, kuid “ei vaielnud vastu, et need kohe eemaldada. Ta tõstatab selle küsimuse komisjonis.”³⁰ Niisiis pole selles kõiges vähimatki “salaja enda poolt juhitud komisjonile vastutöötamist”.

Ilmjärv vaidlustab minu väite, et Eesti-Nõukogude Liidu 1929. aasta kaubandusläbirääkimistel polnud kontingendileping algusest peale kõne all. Ta väidab, et juba 1925. aastal nõudis kaubandus-tööstusministeerium kaubandusesindusele saadetud kirjas teatud kaupade osas kontingentide kindlaksmääramist. “1927. aasta mais tõstatas Eesti Moskva saadik Heinrich Laretei küsimuse kontingentide põhimõttest sõlmitavas kaubanduslepingus. Ka Eesti Välisministeeriumi 1929. aasta mais Eesti saadikutele saadetud ringkirjas teatati, et välisministeerium oli andnud kaubavahtuse tasakaalu põhimõttele eriti suure tähtsuse.”³¹

Minu väide oli sõnastatud järgmiselt: “Et Nõukogude Liidus kehtis väliskaubanduse monopol, olenes Eesti eksport N. Liitu ikkagi peamiselt Nõukogude Liidu heast tahtest, kui just ei oleks soovitud sõlmida sellist lepingut, kus kaubakogused kindlaks määratud, nagu tegi Läti 1927. aastal. 1929. aastaks, kui Eesti lepingut sõlmima hakkas, suhtus suurem osa poliitikuist ja ka Riigikogu väliskomisjon sellisesse kontingendilepingusse ettevaatusega (üldine arvamus oli, et lätlaste leping ei toimi ootuspäraselt)

²⁹ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 84 (AVPR, 0154-2-27-5, l. 75). Ka Ilmjärve antud asukohaviide on vale. Petrovski 1929. aasta päeviku võib leida asukohaviite AVPRF, 0154-21-27-5 abil.

³⁰ Petrovski päevik, 8.3.1929, AVPRF, 0154-21-27-5, l. 81; Petrovski päevik, 12.3.1929. AVPRF, 0154-21-27-5, l. 81, l. 75.

³¹ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 83.

ning seetõttu ei olnud kontingendileping algusest peale kõne all.³² Ilmjärv segab omavahel ära kaks asja: kontingendilepingu ja kaubavahetuse tasakaalu põhimõtte. Kontingendileping, selline nagu Läti 1927. aastal sõlmis, tähendas eksporditavate kaupade koguste ja hinna kindlaksmääramist – nii näiteks kohustus Nõukogude Liit ostma Lätist nelja järgmise aasta jooksul igal aastal vaguneid 5,3 miljoni ja paberit 2,3 miljoni rubla eest, tekstiilitööstustooteid, jalgrattaid jne, igal aastal kindlas koguses kindla hinna eest.³³ 1928. aastal asutatud Eesti valitsuskomisjon töötas välja kaubanduslepingu kava. August Schmidt teatas oma aruandes sõlmitava kaubanduslepingu ettevalmistamisest 15. märtsil 1929 parlamendi väliskomisjonis selgesõnaliselt, et kaubanduslepingus “pole mõeldud ette näha kontingente.”³⁴ Seega, 1929. aastal ei olnud Eestis kontingendilepingu sõlmimine Nõukogude Liiduga kõne all. Kaubavahetuse tasakaaluprintsiip on teine küsimus, sellest ma ei kirjutanud.

Teiseks vaidlustab Ilmjärv minu väite, mille kohaselt Eesti riik ei kaotanud ega võitnud kaubanduslepingu sõlmimisest midagi: Nõukogude Liidu importi Eestist mõjutasid hoopis muud, Pätsist sõltumatud tegurid. Ta väidab, et 1931. aasta 6. oktoobri Nõukogude Liidu Kaubanduskoja kirjas Üleliidulise Lääne Kaubanduskoja Leningradi osakonnale tunnistab kaubanduskoda ise, et sellisel kujul sõlmitud leping oli täiesti kahjulik.³⁵

Nimetatud kirjas on tõepoolest märgitud, et “Eestis on kujunenud arvamused kaubanduslepingu kahjulikkusest ja vajadusest reguleerida Eesti väljavedu Nõukogude Liitu.” Kuid selle kirja motiiviks on Eesti väljaveo suurendamine ning selles ei ole mingit analüüsi Eesti ekspordi kahanemise põhjuste kohta, mida kaubanduskoda ei pruukinud ka teada. Kahanemise põhjused seisnesid Nõukogude Liidu üldises majanduspoliitikas, mida aga ei otsustanud lepingu sõlmijad. Nõukogude Liidu Tallinna saadiku kirjavahetus välisasjade rahvakomissariaadiga, millele oma väites olen tuginenud, tõestab täiesti üheselt, et saadikut häiris Eestist ostetud kaupade väike hulk, kuid taotlus Eestist rohkemate kaupade tellimiseks pörkus Nõukogude Liidu väliskaubanduse rahvakomissariaadi vastuseisule, kus põhjuseks toodi küll kõike muud kui 1929. aasta kaubanduslepingut, Kons-

³² Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, I, 1194.

³³ Vt nt Edgar Anderson, “The USSR Trades with Latvia: The Treaty of 1927”, *Slavic Review. American Quarterly of Soviet and East European Studies*, XXI:2 (1962), 306. Kätesaadav ka <<http://www.jstor.org/stable/3000634?seq=11>> (23.03.2010), aga sama oleks Ilmjärv võinud teada saada ka oma instituudi teadussekretäri käest.

³⁴ Riigikogu väliskomisjoni koosoleku protokoll, 15.3.1929, Eesti Riigiarhiiv [ERA], f. 80, n. 3. s. 407, l. 14.

³⁵ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 87–88.

tantin Pätsi või Renningut.³⁶ Nõukogude Liidus kehtis väliskaubanduse monopol, mis tähendas, et sovetid reserveerisid endale õiguse osta kaupu sellisel hulgal nagu ise soovisid, ning see soov või soovimatus Eesti suhtes sõltus vähe sellest, kuidas 1929. aasta kaubandusleping oli vormistatud või kas ta oli üldse sõlmitud. Olgu siinkohal lisatõendiks toodud veel Stomonjakovi kiri Petrovskile vahetult kaubanduslepingu sõlmimise eel, kus ta märgib, et Nõukogude Liidu impordivõimalused “nii käesoleval ajal kui ka lähemas tulevikus on väga kitsad”.³⁷

Kaubanduslepingu sõlmimise kontekstis vaidlustab Ilmjärv samuti minu väite, et kui sovetid soovinuksid Pätsi tõepoolest tõhusalt toetada, siis võinuks nad juba 1923. aastal või 1924. aasta algul Eestile tellimusi anda (seejuures Nõukogude Venemaa suurusjärgudes arvestatuna mitte eriti suuri tellimusi), ja et kui sovetid oleksid soovinud, siis saanuks nad päästa pankrotist ka Harju Panga. Ilmjärv kinnitab, et nimetatud väited viitavad Nõukogude Liidu välispoliitika ja Harju Panga ajaloo halvale tundmisele.³⁸

Sellest etteheitest on raske aru saada. Minu väide oli esitatud kontraväitena sellele, nagu oleks Päts olnud sovetide “kõige ustavam liitlane”. Kirjutasin, et kui sovetid Pätsi tegelikult aidata oleksid tahtnud, oleksid nad võinud Pätsi omanduses olnud panga teenuseid edasi kasutades seda kergesti teha. “Harju Pank aga pankrotistus häbiväärselt 1925. aasta kevadel, “kõige ustavam liitlane” pääses vaevu kohtu alla sattumast”.³⁹ Pole põhjust sellest väitest taganeda. Lõpuks jõuab aga Ilmjärv hoopis ise järeldusele: “See, mis puudutab Harju panga pankrotti ja ka Armand Hammerit kui panga üht aktsionäri, vajab kindlasti veel täiendavat uurimist.”⁴⁰

Nõukogude naftasaaduste müük

Ehkki Ilmjärv on loobunud räägimatest süüdistustest, esitab ta Nõukogude Liidu naftasaaduste müügikorralduse muutmise küsimust Eestis jätkuvalt sovetide kõrgetasemelise edukalt õnnestunud afäärina Pätsi äraostmiseks. Oma uues käsitluses ei väida ta küll enam, et tegevus toimus poliitbüroo heakskiidul, aga kinnitab, et poliitbüroo oli Eestis toimuvaga kursis, sest arutas ka küsimusi, mis olid seotud segaaktsiaseltside loomise ja ning “Naftasündikaatidega seotud dokumentides” esineb poliitbüroo liikmekandidaatide Ordžonikidze ja Mikojani nimi. Ning kuna kõiki

³⁶ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, I, 1195–1196.

³⁷ Stomonjakov Petrovskile 13.3.1929, AVPRF, 04-47-295-54298.

³⁸ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 88–89.

³⁹ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, I, 1170–1171.

⁴⁰ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 89.

väliskaubanduslikke operatsioone ja välismaal loodud segaaktsiaseltside tegevust kontrollisid omakorda tööliste-talupoegade inspeksiooni rahvakomissariaat, OGPU juhtkond ning majandusosakond, oli toimuvaga kursis ka OGPU ja selle juures tegutsev Nõukogude Liidu välisluure.⁴¹

Poliitbüroo arutas nafta-segaaktsiaseltsidega seoses siiski ainult üldisi põhimõttelisi küsimusi, nagu nende asutamist. See, et “Naftasündikaadiga seotud dokumentides” esineb poliitbüroo liikmekandidaatide nimesid, ei tähenda, et poliitbüroo oleks olnud pisiasjadega kursis. Läbirääkimised nafta müügi korralduse muutmiseks Eestis toimusid poliitbüroost mitu taset allpool ning seejuures ei käsitletud Pätsi osalemist üldse omaette küsimusena, vaid osana müügi korralduse muutmisest. Sama võib öelda ka OGPU kohta: ilma kahtluseta oli OGPU-l võimalus olla kursis, kuid pole mingit põhjust arvata, et OGPU-s oleks olnud kursis, sest naftasündikaadi jaoks oli Eesti turg täiesti tähtsusetu ja Päts tollal suhteliselt tähtsusetu isik ning isegi välisasjade rahvakomissariaadi kirjavahetuses saatkonnaga käsitleti nafta müügi korralduse muutmist ja sellega seoses Pätsi osalemist mõnes variandis läbivalt kõige vähemtähtsamate küsimuste seas.

Nafta-sega-aktsiaseltsi loomise ja Pätsi “kaasamise” kontekstis kirjutab Ilmjärv: “On räägitud avameelselt vajadusest mõni Eesti poliitik ära osta. Laenamine siin fraasi ühest Nõukogude Liidu Tallinna saadiku Petrovski ettekandest: “Sõpruse eest peame Eestile niisama palju maksma nagu igale teisele kodanlikule maale. Aga millega maksame Eestile? [...] Aga meie esitame siin erinevatele isikutele küllalt suuri nõudeid ja pole seni kedagi ära ostnud.”⁴² Kuid need tsitaadikatted on toodud Petrovski 21. veebruari 1929 ettekandest, kus pole üldse nafta-sega-aktsiaseltsist juttu, vaid Petrovski kirjutab seal, et Poola on Tõnissoni ja Laidoneri ära ostnud ja filosoofeerib Nõukogude Liidu (ja iseenda) väheste edusammude põhjustest Eestis. Petrovski tsitaadikatte pole asjakohane ka sellepärast, et tema ülemus Stomonjakov vastas talle nii: “Väikesed naaberriigid on huvitatud sellest, et hoida meiega häid ja isegi sõbralikke suhteid ilma igasuguse “maksuta”.⁴³

Üritades tähtsustada Pätsi “kaasamise” poliitilist tähtsust, kirjutab Ilmjärv: “Otsustati, et just saadik Raskolnikov, aga mitte Naftasündikaadi esindaja, hakkab ainuisikuliselt suhtlema Pätsiga naftaasjades ja tema tööd puudutavates küsimustes. “Pärast volikirja üleandmist ja ametlikke toiminguid pean ma hakkama tegelema Pätsiga ning leppima temaga kokku kõikides nafta puudutavates asjades, eriti selles, mis puudutab tema tööd”,

⁴¹ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 94.

⁴² *Ibidem*, 90.

⁴³ Stomonjakov Petrovskile, 13.03.1929, AVPRF, 04-47-295-54298, l. 20.

teavitas Raskolnikov välisasjade rahvakomissariaati.⁴⁴ Tsitaat on täpne, ent tegemist ei olnud mingi Moskva otsuse, vaid uue, Eesti olukorras veel mitte orienteeruva saadiku Raskolnikovi initsiatiiviga, mille peale Stomonjakov vastas järgmiselt: “Teil ei ole vaja Pätsiga “läbi rääkida”, kuna viimane juba räägib läbi konkreetset Naftasündikaadi esindajaga.”⁴⁵

Nafta-segaaktsiaseltsi poliitilist külge tähtsustades väidab Ilmjärv ka, et “1920. ja 1930. aastatel rahastati kõiki Nõukogude kaubandusesindusi ja saatkondi ühest allikast – väliskaubanduse rahvakomissariaadist.” Ning lisaks teatab: “Nõukogude Liidu kaubandusesindaja ja Naftasündikaadi volinik resideerisid aadressil Pikk 19, Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnas.”⁴⁶ Viimase lause juures oleva viite (NA II RG-59, M1170, R-13) järgi võib välja lugeda, et Ilmjärv on sellise avastuse teinud Ameerika Ühendriikide rahvusarhiivis Marylandis. Saatkond ja kaubandusesindus asusid tõepoolest Tallinnas Pikal tänaval ühes majas erinevatel korrustel ja seda oleks võinud teada saada ka tuhandest lihtsamast kohast. Naftakompanii allus aga Nõukogude Liidu kõrgemale rahvamajandusnõukogule, kaubandusesindus väliskaubanduse rahvakomissariaadile (kuni 1930. aasta sügiseni kaubanduse rahvakomissariaadile) ning saatkond välisasjade rahvakomissariaadile.⁴⁷ Iseenesestki mõista oli neil asutustel ka eraldi eelarve. Kuid juhtimisskeem nägi ette, et kaubandusesindus pidi abistama naftakompaniid ja saadikul oli õigus peatada majandusoperatsioone, mida ta pidas poliitiliselt ebasobivateks. Sellesse skeemi olid konfliktid sisse programmeeritud, ning on väga palju andmeid nende Nõukogude asutuste omavahelistest vastuoludest. Lisaks algas 1929. aastal Nõukogude Liidu majandusinstituutides reform ja puhastus, mis kutsus esile intriigipuhangu. Naftasaaduste eksport Eestisse moodustas noil aastal aga keskmiselt 0,2-0,4 protsenti kogu Nõukogude naftaekspordi väärtusest. Naftakompanii ning kaubandusesindus suhtusid poliitilisse juhtimisse nende poolt, kellega nad üldse läbi ei saanud, üsna tõrksalt. Just seetõttu venisidki läbirääkimised nafta müügi korraldamiseks Eestisse, tehti üha uusi ja uusi otsuseid ning vahetati koostöövorme ja -partnereid. Nii on Ilmjärve väite näol, et Nõukogude saatkondi ning kaubandusesindusi rahastati ühest allikast,

⁴⁴ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 91.

⁴⁵ Stomonjakov Raskolnikovile, 27.3.1930, AVPRF, 0154-22-30-2, 16. *Hääletus alistumises* väidab Ilmjärv koguni: “Uuele Nõukogude saadikule anti esimeseks ülesandeks kaasata Päts ja J. Puhk naftasündikaadi Eesti kontori tööse.” (lk 89).

⁴⁶ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 97.

⁴⁷ Vt nt John Quigley, *The Soviet Foreign Trade Monopoly* (Ohio State University Press, 1974), 89; Alexander M. Baykov, *Soviet Foreign Trade* (Princeton, 1946), 23–24; või ka suvalisest nõukogude entsüklopeediast.

tegemist mitte ainult pealiskaudsuse, vaid väga põhimõttelise eksimusega. Nõukogude Liidu institutsioonide omavahelisi suhteid mõista soovimata pole võimalik mõista ka Moskva läbirääkimiste motiive eestlastega. Selles küsimuses ühtset “Moskvat” lihtsalt ei olnud.

Ilmjärv väidab jätkuvalt, et kogu naftasaaduste müügi reorganiseerimine Eestis oli ette võetud ainult Pätsi “kaasamiseks”, ning et 1930. aasta septembris-oktoobris tehtud Moskvast kannapööre.⁴⁸ Sellise järelduse ning ka sama lõppjärelduse⁴⁹ tegemisel viitab Ilmjärv kahele dokumendile (*Hääletus alistumises* tõestuseks toodud dokumendist on ta loobunud).⁵⁰ Esimene on Sojuznefteksporti esimehe Rjabovoi kiri tööliste ja talupoegade inspeksiooni rahvakomissariaadi plaani-kontrolli sektorile 7. aprillist 1931. See aga Ilmjärve väite tõestuseks ei sobi.⁵¹ Tegemist on Sojuznefteksporti aruandega ilmnenuid puuduste likvideerimisest, kus püütakse näidata Sojuznefti energilist tegevust. Muuhulgas käsitletakse ka töömeetodeid, ning märgitakse tööpoolest, et segaaktsiaseltsi moodustamisest koos mõjukate poliitiliste ja majandustegelaste kaasamisega on loobutud, kuna nõupidamisel on sellise seltsi moodustamine on tunnustatud mitte eesmärgipäraseks: “Sojuzneft loeb õigeks meetodiks üleminekut kaubandusele oma jaotusaparaadi kaudu (siselaod, bensiiniautomaadid).”⁵² Pätsiga on sel kõigel väga vähe pistmist, tema nimegi ei ole seal mainitud. Märkimisväärt on siinkohal, et Sojuzneft loobus üsna peagi ka sellest kavast – saaduste müügist omaenda võrgu kaudu.

Teiseks dokumendiks on Stomonjakovi kiri Buravtseville 1. oktoobrist 1930.⁵³ Kuid ka sellest dokumendist niisugust järeldust teha ei saa. Sellele räägib vastu kogu kontekst, kümned ja kümned muud dokumendid ja ka seesama Ilmjärve poolt tõendiks pakutud dokument ise. Nimelt kirjutab Stomonjakov, et küsimus naftasaaduste müügist Eestis on jätkuvalt segane. Selles olukorras süüdistab ta saatkonda: “See juhtus olulisel määral selle tõttu, et saatkond ei süvenenud sellesse küsimusse piisavalt, ning andes oma

⁴⁸ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 91–92.

⁴⁹ *Ibidem*, 97–98.

⁵⁰ *Hääletus alistumises* (lk 93) oli Ilmjärv tõendiks esitanud Buravtsevi kirja Stomonjakovile, 22.10.1930 (APVRF, 0154-22-30-1, l 70). Sellise viitenumbri all säilitatakse aga Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivis siiski Buravtsevi kirja Krestinskile 22. oktoobrist 1930, mitte Buravtsevi kirja Stomonjakovile. Dokumendis pole silpigi informatsiooni selle kohta, et “kogu asi oli ette võetud Pätsi kaasamiseks”.

⁵¹ Ilmjärve viidatud kohas (GARF, f. 374, n. 28, s. 3251, l. 50–51) ei kirjutata üldse mitte midagi, toimikus on tühjad lehed. Viidatud kiri asub GARF, f. 374, n. 28, s. 3251, l. 1–2.

⁵² Rjabovoi Tööliste ja Talupoegade Inspeksiooni Rahvakomissariaadi Plaani-Kontrolli sektorile, 7.4.1931, GARF, f. 374, n. 28, s. 3251, l. 1–2

⁵³ AVPRF, 0154-22-30-2, l. 55–52.

järeldused, lähtus rohkem Revelisse sõitnud Sojuznefti esindaja, kaubandusesinduse ja osalt asjast huvitatud eestlaste (Päts, Reining, Puhk) arvamusest. Stomonjakovi kirjast selgub, et Välisasjade rahvakomissariaadil oli puudunud tegelikult info nii Pätsi soovidest kui sellest, missugune on Pätsi staatus. Otsuse mitte moodustada segaaktsiaseltsi oli aga naftakompanii teinud hiljemalt 1930. aasta juunis, ning selle põhjuseks polnud Pätsi varasem tasusaamine, vaid soovimatus moodustada segaaktsiaselts koos Pätsi soovitatud Puhkiga ning koostööpartneriks mõeldud "Silva" pankrot.⁵⁴ Stomonjakov kirjutas Raskolnikovile sõnaselgelt: "Kuna Naftasündikaat ei väljenda soovi oma kaubandusmeetodeid muuta ja leiab, et selleks pole mingit vajadust, ei tule teha midagi olemasoleva korralduse muutmiseks, st teostada Naftasündikaadi reorganiseerimist segaaktsiaseltsiks."⁵⁵ Jutuajamine Pätsiga teemal, kas ta oleks nõus olema kaubandusesinduse naftasjade konsultandiks juhul, kui segaaktsiaseltsi ei moodustata, toimus hiljem, 7. oktoobril 1930. Ettepaneku fiktiivses segaaktsiaseltsis osaleda lükkas Päts ühemõtteliselt tagasi. Kuid ta oli nõus, nagu dokumendis väljenduti, "aeg-ajalt konsulteerima Torgpredstvot".⁵⁶ See, mida Ilmjärv peab kannapöördeks, kuna "eesmärk oli saavutatud ja Päts kaasatud", oli lihtsalt haldus-suutmatuse, üks järjekordne uus otsus paljude osaliste, pöörete ja sovetide jaoks täiesti ebaõnnestunud tulemusega naftasaaduste müügi reorganiseerimisprotsessis. Tasusaamine võis Pätsile kompromiteerivaks muutuda aga alles veebruarist 1931, sestap isegi kui jagada Ilmjärve loogikat, poleks varem "kannapööret" olnud mõtetki teha. Kuid see loogika ei päde, sest dokumendid näitavad, et Pätsi polnud vaja kusagile sisse mässida ega värvata, ta ise soovis saada juriskonsuldiks ja pakkus ka vormi, kuidas talle tasu maksta.⁵⁷ Kui Ilmjärv seda küsimust tõesti selgitada tahab, siis on arusaamatu, miks ei kasuta ta talle teada olevaid teemasse puutuvaid dokumente, vaid tsiteerib löike mujalt.

Ilmjärv kinnitab, et "imelikult kõlab ajaloolase Valge väide, et Pätsile makstud 4000 dollarit aastas oli suur raha seetõttu, et Nõukogude väliskaubanduse organisatsioonid tegutsesid suurte rahadega" ning teisel, et "ajaloolase Valge esitatud väide, et summa oli seepärast nii suur, et naftaraha oli palju, on absurdne."⁵⁸

⁵⁴ Sojuznefti juhatuse esimehe asetäitja Solovjov Tööliste ja Talupoegade Inspeksioonile, 2.6.1930, GARF, f. 374, n. 28, s. 3251, l. 4.

⁵⁵ Stomonjakov Raskolnikovile, 17.6.1930, AVPRF, 0154-22-30-2, 29-30.

⁵⁶ Buravtsevi päevik, 7.10.1930, AVPRF, 0154-22-30-6, 154-155.

⁵⁷ Raskolnikov Stomonjakovile, 11.1.1931, AVPRF, 09-6-54-58, 3.

⁵⁸ Ilmjärv, "Veel Konstantin Pätsist", 93, 98.

Minu väide oli esitatud nii: “Tasuks oli niisiis 4000 dollarit aastas ehk 330 dollarit kuus, tol ajal suur summa. Nõukogude väliskaubandusorganisatsioonid aga tegutsesidki suurte rahadega.” Edasi märkisin, et 1929. aastal kavatsesid sovetid loodava segaaktsiaseltsi esimehele või aseesimehele (kellena tollal nähti aktsiaseltsi Silva direktorit Kuusikut), maksta koguni 500 dollarit kuus.⁵⁹ Niisiis, et puust ja punaseks teha, olgu siinkohal lisatud, et ehkki Kuusik ei olnud isik, kelle osas võiks kahtlustada, et sovetid oleksid soovinud teda sisse mässida või ära osta, oli talle pakutud palgamäär suurem kui Pätsil. Ning Nõukogude Liidu Väliskaubanduse rahvakomissariaadi määrukses kaubandusesinduse tööst Eestis, märgitakse, et aktsiaseltsi töösse soovitakse kaasata Päts ja Kuusik, seejuures sama tasuga, mida on kasutatud Läti aktsiaseltsi puhul. Edasi märgitakse selles määrukses, et kui Päts ja Kuusik pole nende tingimustega nõus, tuleb määrata uued kandidaadid.⁶⁰ Seega polnud summa nii suur sellepärast, et oleks tahtnud “kaasata” ilmtingimata just Pätsi, vaid tasu tulenes Läti praktikast ja oli suur seetõttu, et niisuguste tasusummadega opereeritigi. Seejuures olid suured just konsultantide tasud. Näiteks Moskva kaubandusesinduses Lätis maksti isegi nõukogude kodanikust majanduskonsultandile 250 dollarit kuus.⁶¹ Kui suur oli tasu aga alates oktoobrist 1931, kui Päts nõustus “aeg-ajalt konsulteerima Torgpredstvot”, pole teada.

Ilmjärv kinnitab, et “ei ole õige väita, et Pätsi ja Naftasündikaadi küsimusega tegelev Boriss Stomonjakov oli välisasjade rahvakomissariaadi teisejärguline ametnik, kellel oli nii vähe võimu, et pidi arvestama Sojuznefti rahaliste võimalustega”.⁶²

Minu väide oli esitatud Ilmjärve teesi vaidlustamise kontekstis ja seisab artiklis järgnevalt: “On selge, et segaaktsiaseltsi loomise üritus Eestis ning edasine naftasaaduste müügi korraldamine polnud mingi kõrgetasemeline afäär Pätsi “kaasamiseks”, kus otsuseid oleks teinud Poliitbüroo, nagu Magnus Ilmjärv püüab näidata. Kõige kõrgem poliitiline otsustustase oli Välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liikme oma (Stomonjakov), kellel oli nii vähe võimu, et ta pidi arvestama Sojuzneft'i rahaliste võimalustega.”⁶³ Kahtlemata ei olnud Stomonjakov teisejärguline ametnik, ent jätkuvalt pole kahtlust, et tema võim oli väiksem kui poliitbürool.

⁵⁹ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, II, 1463.

⁶⁰ NSV Liidu Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi määrus Torgpredstvo tööst Eestis, 18.7.1928, GARF, f. 374, n. 28, s. 3249, l. 191–191p.

⁶¹ NSV Liidu kaubandusesinduse Lätis isikkoosseisu nimekiri, 10.10.1928, GARF, f. 374, n. 28, s. 3202, 175.

⁶² Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 94.

⁶³ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, II, 1473.

Samuti on selge, et Stomonjakov ei kasutanud iseseisvaid rahaallikaid, vaid üritas oma poliitiliste eesmärkide teostamiseks mõjutada naftakompaniid. Tõsi, möönan, et tal võis olla selliseid rahaallikaid, ent sel juhul pidas ta Pätsi “kaasamist” sedavõrd vähetähtsaks, et ei pidanud nende kasutamist vajalikuks.

Ilmjärv kinnitab, et Valge väitvat, et kuna Pätsile ei makstud Nõukogude saatkonna ega ka välisasjade rahvakomissariaadi rahast, vaid kaubandusesinduse ja Sojuznefti rahast, siis polnud selles kõiges midagi, mille põhjal saaks Pätsi hukka mõista, ning et tegemist oli lihtsalt majanduslike teenete osutamiseega Pätsi poolt.⁶⁴

Ilmjärv on edastanud minu mõttekäigu ebakorrektselt. Minu artiklis esitatud väide oli mõeldud vaidlustama Ilmjärve väidet, et Pätsile maksti saatkonnast ning on esitatud nii: “Ja Pätsile ei makstud saatkonnast ega VARK-i rahast, vaid Torgpredstvist ning Sojuznefti rahast. See on suur vahe, sest esimesel puhul oleks olnud tegemist teenetega, millel küljes poliitiline hõng, teisel puhul majanduslike teenetega. [...] Ehkki tolle aja õigusaktide järgi selles midagi õiguslikult ebakorrektselt ei olnud, oli Pätsi palgasaamine riigivanemana Torgpredstvo’lt talle poliitiliselt kompromiteeriv: kui avalikkus sellest teada oleks saanud, puhkenuks skandaal. Ning kui 1934. aastal oleksid seda teada saanud vabadussõjalased, oleksid nad väga tõenäoliselt kasutanud seda valimiskampanias Pätsi vastu.”⁶⁵

Ilmjärv kinnitab minule viidates: “Ka ei ole õige õigustada Pätsi käitumist sellega, et suur või isegi suurem osa Riigikogu juristidest liikmetest pidas toona erapraksist. Antud juhul tuleks nimetada nende Riigikogu liikmete nimed, kellel oli Nõukogude Liiduga seotud erapraksis. Paraku pole arhiividest õnnestunud leida midagi, mis viitaks sellele, et ka mõni teine sõdadevahelise Eesti riigivanem või Riigikogu liige oleks Nõukogude saatkonnast salaja raha saanud.”⁶⁶

Ilmjärv on minu mõttekäigu edastanud ebakorrektselt. Artiklis olen kirjutanud nii: “Segaaktsiaseltsi moodustamise juriidiline nõustamine, st Konstantin Pätsi tegevus kuni 7. oktoobrini 1930, ei olnud talle kui Riigikogu liikmele kompromiteeriv. Suur või isegi suurem osa tolleaegse Riigikogu juristidest liikmeid pidas erapraksist.” Edasi olen kirjutanud, et edaspidi oli Pätsi puhul tänapäeva mõisteid kasutades “selgesti tegemist huvide konfliktiga”, mis oli talle poliitiliselt kompromiteeriv.⁶⁷

⁶⁴ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 96–97.

⁶⁵ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, II, 1474.

⁶⁶ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 97.

⁶⁷ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, II, 1474.

Juristidest tipp-poliitikute erapraksise küsimus on aga oluline eelkõige sellest aspektist, kas sovetid pidasid Pätsi šantažeeritavaks, st kas nad pidasid Eesti poliitikutest juristide erapraksist tavaliseks, st millekski selliseks, mis pole neile kompromiteeriv. Vastus on pigem see, et nad pidasid erapraksist tavaliseks, näiteks teadsid nad, et Ants Piip oli ka oma välisministriks olemise ajal 1933. aastal Suurbritannia firmade esindaja, samuti teadsid nad Jaan Teemanti erapraksisest tema riigivanemaks oleku ajal. Mis puutub aga sellesse, et keegi teine tipp-poliitik oleks Nõukogude saatkonnast raha saanud, siis selle kohta mul andmeid ei ole. Aga kordan veel üle – Päts sai tasu mitte saatkonnast, vaid kaubandusesindusest ja naftasündikaadist. Nõukogude kaubandusesinduse advokaadina töötas ja tasu sai aga veel näiteks Mihkel Pung.⁶⁸ Seda vähemalt alates 1931. aasta algusest kuni 1936. aastani. Võimalik, et ühtlasi selleks, et sovetide meeleoludega kursis olla. Et Ilmjärvel “pole arhiividest õnnestunud leida” vastavaid andmeid, ei tähenda, et neid seal ei leiduks.⁶⁹ Pungi kohta teadasaamiseks poleks aga Ilmjärvel olnud vaja arhiividesse minnagi – piisanuks minu artikkel korralikult läbi lugeda.

Küll aga salgab Ilmjärv maha oma varasema põhijärelduse, kinnitades: “Sõna “kaasama”, mida on Pätsi puhul *Hääletus alistumises* kasutatud ja millele ajaloolane Valge on omistanud tähenduse “agendiks värbama”, tähenduseks on *Eesti õigekeelsussõnaraamatu* järgi “kaasa tõmbama, protsessi kaasa tõmbama.”⁷⁰ Kuid *Hääletus alistumises* seisab Ilmjärve tekst: “Seda, et Päts võttis vastu dollareid, võib pidada Moskva tõeliseks triumfiks. Mitmes välisasjade rahvakomissariaadi memorandumis hinnati tõepoolest Pätsi kaasamist ja tema juriskonsuldiks jäämist kui suurt võitu. Walther Krivitski, Nõukogude resident Lääne-Euroopas, kes 1938. aastal ära hüppas, kirjutab mälestustes, et juba mingi välisriigi koloneli värbamist (!) [minu esiletõste, J. V.] loeti Moskvast suure tähtsusega sündmuseks ja sellest kanti kohe ette Stalinile endale.”⁷¹ Inglisekeelses väljaandes on värbamine esitatud veel otsesemalt: “Moscow considered a real triumph that Päts accepted dollars from Soviet authorities for his services. Indeed, many memorandums of the Commissariat of Foreign Affairs lauded the recruitment (!) [eesti keeles

⁶⁸ Valge, “Konstantin Päts ja N. Liidu huvid”, II, 1472.

⁶⁹ Buravtsevi päevik, 7.10.1930, AVPRF, 0154-22-30-6, l. 154-155; Raskolnikov Stomonjakovile, 21.2.1931, AVPRF, 09-6-54-58, l. 4; Raskolnikovi päevik, 20.2.1931, AVPRF, 09-06-54-59, l. 18; Raskolnikovi päevik, 18.10.1932, AVPRF, 0154-25-37-26, l. 59; Kljavini päevik, 4.3.1933, AVPRF, 0154-26-37-5, l. 53; Kljavini päevik, 1.12.1935, AVPRF, 0154-28-40-6, l. 194; Kljavini päevik, 10.12.1935, AVPRF, 0154-28-40-6, l. 186 jne, jne.

⁷⁰ Ilmjärv, “Veel Konstantin Pätsist”, 98.

⁷¹ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 95.

värbamine, minu esiletõste J. V.] and using him as a legal advisor in Soviet enterprises in Estonia, as a major victory.”⁷² Järelduse, et Päts oli värvatud agendiks või vähemalt Nõukogude Liidu huvide teenriks ja sõltlaseks, tegi Eesti avalikkus ja paljud Ilmjärve ajaloolastest kolleegid just Ilmjärve teabe põhjal ja see oli Ilmjärve sõnakasutust arvestades täiesti loomulik järeldus. Küllap tunnevad paljud end nüüd narrilt. Ka mina kaitsesin enne 2005. aastat, kui mul veel Ilmjärve allikakasutuse “omapärast” aimu polnud, siiralt tema järeldusi kui ajaloolase põhiõigust. Eesti meedia tegi aga järelduse, et Päts on värvatud ning spekulereis selle värvatuse ulatusega: eesti kaks suuremat päevalehte püstitasid juhtkirjades küsimuse, kas Päts oli Nõukogude Venemaa spioon, sõltlane või reetur.⁷³ Sama järelduse Ilmjärve eksitava informatsiooni tegi ka soome ajalookirjutaja Martti Turtola ja mis märksa olulisem, ka silmapaistev vene ajaloolane Jelena Zubkova.⁷⁴ Ning see eksitav informatsioon jätkab paljunemist isegi siis, kui Ilmjärv peaks nüüd ka oma inglisekeelse monograafia ümber kirjutama.

Kokkuvõtteks

Ülalpool peatusin ainult kõige põhilisemal. Sellesse ei puutu vaadeldud artikli arvukad viite- ja muud lohakusvead, millest mainigem vaid mõnda. Ilmjärv kirjutab isegi põhiarhiivi lühendit jätkuvalt valesti, sellist arhiivi nagu AVPR olemas ei ole, on AVPRF. Naftasündikaadi esindaja, st üks olulisemaid isikuid Pätsi “kaasamise” protsessis, oli Kašitsin, mitte Kašintsin, nagu Ilmjärv teda läbivalt nimetab. Piinlike vigade hulka kuulub ka Kim Philby nimetamine Kim Filbiks, mida on küll raske seletada muuga kui sellega, et Ilmjärv pole oma tsiteeritud inglisekeelset raamatut üldse lugenud, vaid on tuginenud mingile venekeelsele tekstile. Pole peatunud ka mitmel sisulisel küsimusel, nagu Nõukogude Liidu naftamüügil Soomes, mis vastupidiselt Ilmjärve kirjeldusest jäävale muljele õnnestus seal hoopis paremini kui Eestis, ning Nõukogude Liidu poliitika üldisel hinnangul.

Minu kriitika põhjuseks ei ole ka nähtuste erinev tõlgendamine. Loomulikult ei eita ma ajaloolaste õigust erinevatele vaatepunktidele, vastupidi, erinev vaade on nähtuste olemuse mõtestamisel vajalik ja viljakas. Kriitika põhjuseks on Ilmjärve meetod. *Hääletu alistumise* Pätsi-puutuvates

⁷² Ilmjärv, *Silent Submission*, 59.

⁷³ Vt nt “Ajaloo tagatoad”, *Postimees*, 11.9.1999; “Konstantin Päts – riigiisa või reetur”, *Päevaleht*, 7.9.1999; aga ka Erkki Bahovski, “Pätsi 4000 dollarit”, *Postimees*, 28.9.1999; Jaanus Piirsalu, “Kommunistid maksid Pätsile”, *Päevaleht*, 7.9.1999; Rein Ruutsoo, “Päts oli bolševikel kindlalt peos”, *Päevaleht*, 10.9.1999.

⁷⁴ Jelena Zubkova, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953* (Tallinn: Varrak, 2009), 26.

osades ilmnenuid süsteemsest dokumentide sisu moonutamisest on Ilmjärv nüüd küll loobunud, ent jätkanud tõestusviisi, mis sarnaneb Stalini-aegse nn illustreerivate faktide meetodiga ja seisneb sobiva konstruktsiooni koostamises omale sobivate tsitaatide väljarebimise abil dokumentidest, mis tihti ei puutu üldse käsitletavasse teemasse, või mille sõnum on teine. Samuti on Ilmjärv minu väiteid ebakorrektselt esitanud. Seetõttu ei ole poleemika Ilmjärvega akadeemiline st vaadet avardav või uusi asjakohaseid allikaid käibesse toov, vaid midagi hoopis elementaarsemat: osundamine, et teiste autorite väiteid ja dokumentides sisalduvaid tsitaate ja dokumentide tervikmõtet ei tohi moonutada, et mingit protsessi tuleb kirjeldada teemakohaste allikate põhjal, aga mitte otsida välja oma konstruktsiooni jaoks sobivaid tsitaate mujalt, et dokumente tuleb kasutada allikakriitiliselt, teada ja arvestada tuleb laiemat tausta jne.

Kuid poleemika Ilmjärvega ei ole ainult minu ja Ilmjärve vaidlus. Sellel, kas Ilmjärve praegune meetod ning ka põhikontseptsiooni toetavate võtmedokumentide sisu moonutamine, nagu seda *Häälētu alistumise* vastavates osades on tehtud, ning selle ilmnemisel süüdimatult oma varasemast põhijäreldusest loobumine, on Eesti ajaloo-uurimises aktsepteeritav, on palju laiem tähendus.

ABSTRACT: *More on the relations of Konstantin Päts with Moscow*

This article is a follow-up to the author's debate with Margus Ilmjärv, which started in 2007. The author of the article had challenged a number of substantial claims presented in Ilmjärv's monograph *Silent submission*, arguing that the key documentation cited there does not in fact contain the information suggested. Ilmjärv replied in an article published in December 2009, which once again discussed the creation of the Estonian-Soviet Chamber of Commerce, the removal of Estonian foreign minister Karl-Robert Pusta, the Estonian-Soviet trade-agreement in 1929, and the relations between Soviet oil companies and Konstantin Päts.

Although Ilmjärv has partly rewritten his arguments, refraining from using many of the aforementioned documents and significantly softening his previous accusations against Päts, the present article still claims that his cited documents do not prove that the creation of the Estonian-Soviet Chamber of Commerce was some kind of political victory for the Soviets,

or that the Estonians involved had been disloyal to their state. Nor do they prove that Päts had an important role in removing Karl-Robert Pusta or that he had done it at Moscow's request. This article argues that the documents prove, contrary to what Ilmjärv has claimed, that Päts, the leader of the Estonian delegation for the Estonian-Soviet trade agreement, did not work against Estonian interests. The article also suggests that despite the fact that the topic of the relations between the Soviet oil company and Konstantin Päts needs further research, it is definitely clear by now that it was not a set-up by Moscow to ensnare Päts. Päts was being paid by a Soviet trade agency, not by the Soviet embassy, and the whole process ended, contrary to what Ilmjärv claims, with a complete failure for the Soviets.

JAAK VALGE (b. 1955) is Associate Professor in History at the University of Tartu and Leading Researcher at the Institute of Estonian Demography, University of Tallinn.